

**SZLÁV KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGEINK:
NYELV, FOLKLÓR, IRODALOM**

Tanulmánykötet a Bolgár Kulturális Fórum alapításának
20. évfordulójára

**СЛАВЯНСКИТЕ НИ КУЛТУРНИ
НАСЛЕДСТВА: ЕЗИК, ФОЛКЛОР,
ЛИТЕРАТУРА**

Сборник послучай 20 годишнината от основаването на
Българския културен форум

A kötet megjelenését támogatták/Спонсори на сборника:

NEMZ-KUL-19-1163

Budapest XI. kerület, Újbuda Bolgár Önkormányzata

**SZLÁV KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGEINK:
NYELV, FOLKLÓR, IRODALOM**

**СЛАВЯНСКИТЕ НИ КУЛТУРНИ
НАСЛЕДСТВА: ЕЗИК, ФОЛКЛОР,
ЛИТЕРАТУРА**

Szerkesztette: Menyhárt Krisztina és Dudás Mária

Редактори: Кристина Менхарт и Мария Дудаш

Bolgár Kulturális Fórum – ELTE Szláv Filológiai Tanszék
Български културен форум – ЕЛТЕ Катедра „Славянски
филологии“

Budapest – Будапеща

2019

ISBN 978-615-00-7021-6

Felelős kiadó: Bolgár Kulturális Fórum

Vladimirova Milena – elnök

Отговорен издател: Български културен форум

Милена Владимирова – председател

A kötetet lektorálták/Лектори

Dudás Előd, Dudás Mária, Jankova Veneta, Janiecz-
Nyitrai Agnieszka, Janurik Szabolcs, Lukácsné Bajzek
Mária, Menyhárt Krisztina

A borítón Vladimirova Milena „Ablak az ég felé” c. képe látható

*На корицата е представена картината „Прозорец към
небето“ на Милена Владимирова*

TARTALOM/СЪДЪРЖАНИЕ

Előszó	5
Bajzek Marija: Sožitje narodov, jezikov, kultur in konfesij v Prekmurju in Porabju	9
Császári Éva: Ragadványnév-vizsgálatok a répáshutai szlovákok körében	20
Dudás Előd: Hrvatski govor Temerja u svjetlu narodnih pjesama ...	30
Dudás Mária: <i>Két tűz között</i> a magyar és bolgár frazeológiában	37
Jankova Veneta: Бележки към българо-унгарските научни взаимоотношения през 60-те години на 20 в. (Историко - етнографски аспекти)	51
Juricskayné Szabeva Aszja: Легенди и предания за произхода на виното	62
Menyhárt Krisztina: A leány alakja a bolgár és magyar népmesékben	91
Pátrovics Péter: A Moréna-égetés szokásának lengyel vonatkozásairól	108
Petkova Papadopulosz Adriana: Основният славянски мит и някои негови елементи в духовната ни култура	118
Pozsgai István: Сочетания количественных числительных с относящимися к ним словами в Будапештском Евангелии	126
Rágyanszki György: „ <i>A pálinka után sóvárgó gégek</i> ” felvilágosítása: a szlovák irodalmi nyelv kodifikálása és az evangélikus antialkoholista irodalom	143
Várnai Dorota: Polska kultura na ziemiach węgierskich	156
Vindus Melinda: „Ne adja az Úr, hogy elfelejtse, kik vagyunk és honnan jöttünk!” A bánáti bolgárok múltja, jelen és jövője	165
Zsilák Mária: Cirill és Metód Nagymorva birodalomba érkezése ezeréves évfordulójának megünneplése Tótbánhegyesen (Nagybánhegyesen) 1863-ban	187
A kötet szerzői	195

A LEÁNY ALAKJA A BOLGÁR ÉS MAGYAR NÉPMESÉKBEN

Menyhárt Krisztina

Bevezetés

Az emberi élet a hagyományos társadalomban úgy írható le, mint az átmenetek láncolata egyik társadalmi csoportból, illetve korcsoportból a másikba. Az átlépéseket kísérő szokásokat átmeneti rítusoknak nevezük, ezt a fogalmat Arnold van Gennep vezette be, az ő felfogása szerint ezek a szertartások összefüggésben állnak az emberi élet fázisaival és viszontagságos időszakaival (születés, házasság, halál stb.), illetve az átmenettel egyik társadalmi csoportból a másikba. Ezeket az első pillantásra eltérő szertartásokat a közös funkció – a biológiai és társadalmi átmenet megünneplése – köti össze, mindegyiknél egységes, hármas rendszer figyelhető meg: elválasztás, határhelyzet és szocializáció (Gennep 2007).

A jelen tanulmány témája a házasság előtti korban lévő leányok (a 15 és 22 év közötti életkor, a bolgár felosztás szerint вö. Кирилова–Милтенова 1993: 11) alakja a bolgár és a magyar népmesékben. Megvizsgáljuk a leányok által betöltött főbb szerepeket, a különböző próbákat és megpróbáltatásokat, amelyeken a hősnőknek keresztül kell menniük, illetve a családon belüli viszonyok tükröződését a meseszövegekben. A kutatás célja egyrésztől hozzájárulni a bolgár és a magyar hagyományos paraszti társadalomnak a házasulandó korban lévő fiatal nőkről alkotott elképzeléseinek jobb megismeréséhez, másrészt pedig a közös és eltérő vonások és motívumok feltárása a két nép mesefolklórájában.

A női princípium elemzése a népmesékben nem új, a témával alapsabban a Carl G. Jung iskolájához tartozó pszichológusok – Marie-Louis von Franz és Sibille Birkhäuser – foglalkoztak, akik általánosságban elemezték a női mesehősöket (von Franz 1995), illetve az anya alakját vizsgálták (Birkhäuser 1977). A Női mesealakok c. könyvében

von Franz olyan mesékkel foglalkozik mint a Csipkerózsika, A kezetlen lány, A hat hattyú és A hét holló, A világszép Vaszilisz vagy A királylány és a kígyó, és olyan pszichés problémák és komplexusok gyökereit keresi a szövegekben, amelyek főleg a nőknél fordulnak elő. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a női princípium nemcsak azokban a mesékben található meg, amelyeknek főhősei nők, hanem olyan történetekben is, ahol a hősnő látszólag a háttérben van, mint a férfi szereplő lenyomata (von Franz 1995). Propp (Пропп 1995) a tündérmesék elemzésekor szintén foglalkozik női szereplőkkel, mint a boszorkány vagy a menyasszony, a mesék különböző elemeinek feltárásakor pedig megemlíti azokat a kalandokat és megpróbáltatásokat, amelyekben nemcsak a férfi, hanem a női mesehősöknek is részük van.

A női princípiummal a bolgár népmesékben Burkhart (Буркхарт 1983) foglalkozott, az olyan meseelemeket, mint a nehéz feladatok, a hősök izolációja vagy metamorfózisa Kuzmanova és Koceva elemezték (Кузманова 1975; Коцева 1977; 1983). Ez a téma a magyar néprajzi irodalomban is megjelenik, a női szereplők különböző aspektusait mutatva be. A vasorrú bába és más mitikus lények témáját Solymossy (1991) ismertette, a tündérek, szépasszonyok problematikáját magyar és balkáni kontextusban Pócs Éva (1991) vizsgálta, illetve a mesék kontextusában Boldizsár Ildikó (2008) is foglalkozott velük. Boldizsár több művében is vizsgálta a női főszereplők jellemzőit, röviden, de több aspektusból bemutatva a próbatételek lényegét és célját, amelyek által a hősnő képes átlényegülni és elérni céljait. Nemcsak a sikeres, hanem a „bukott” hősöknek és hősnőknek is figyelmet szentel, kitérve a kudar-cok személyes és általános lelki okaira (Boldizsár 2004).

A vizsgált témával kapcsolatban szükséges bemutatni a leányok státuszát és szerepét a hagyományos bolgár és magyar társadalomban. Már a házassági szokásokban és gyermekvárás időszakában elfogadott volt a fiúgyermek jövetelében reménykedni (például a bolgár falvakban a menyasszony kezébe fiúgyermeket adtak, amelyet ő ringatott és zoknival ajándékozott meg, azzal a céllal, hogy neki is fia szülessen – Кирилова–Милтенова 1993: 77). A fiúgyermeket jövőbeli gazdának és a család folytonosságának biztosítékeként tartották számon, a leány pedig idegen gyermek (*чужда челяд*) volt, aki csak vitte ki a jólétet a

házból (Маринов 1994; Стойнев 1994). A házasság előtti korba lépéssel (14-15 éves kor körül) a gyermekek helyzete megváltozott, amivel összefüggésben a fiatalok számos beavatási szertartásban vettek részt, amelyek célja egy új társadalmi csoportba való integrálás, új jogok és kötelezettségek átruházása, illetve a felkészítés az esküvőre és a házasságra. Ezek a szertartások a bolgár és a magyar területen is jelen voltak, és hordozták annak a közösségnek a lenyomatát, amely gyakorolta őket. A bolgár etnikai területen a leányok beavatási szertartásai a tavaszi ünnepekkel koncentráálódtak a Lázár nap és a Húsvét közötti időszakban. A szertartás főszereplői a házasság előtti korban lévő leányok, akiket *лазарки* vagy *лазарици* (Lázár-leányok) névvel illették. Ők lakhely szerinti csapatokat alkottak, és egy idősebb, a szertartásban már részt vett leány vagy fiatalasszony segítségével készültek fel, megtanulták a dalokat és a népi játékokat, szokásokat (vö. Попов 1994). Maguk közül vezetőt választottak ki a *кумичене*¹⁷ szertartás keretében, aki általában a legügyesebb, legrátermettebb leány volt (elnevezése: *боеница*, *кумица*, *кума*), majd kiosztották a különböző szerepeket is. A Lázár-leányok körbejárták a falusi udvarokat (a falu méretétől függően az egész faluban vagy csak a saját környékükön), közös táncot jártak a vezetőjükkel az élen, és szertartásos énekeket énekeltek, amelyek szövege azokra vonatkozott, akiknek énekeltek (leggyakrabban a leányokra és a leánygyerekekre, illetve a házak gazdáira). A házbeliék pénzzel, tojással, liszttel, zsírral ajándékozták meg a leányokat. A szertartás része a *боенец* elnevezésű egyenes sorban járt tánc is, amelyet a *кумица* vezetett. Ezek a leányszokások abszolút kötelezőnek számítottak minden leány számára, csak az mehetett férjhez, aki volt Lázár-leány. A szertartás célja rituális szinten is felkészíteni a leányokat az esküvőre és a házasságra,

¹⁷ *Кумичене (Kumicsene)*: a Lázár-napi szokások szerves része, Virágvasárnap végezték, miután a leányok körbejárták a falut. Célja a leánycsapat vezetőjének kiválasztása volt. A leányok a folyóhoz mentek, énekeltek, táncoltak, majd egyszerre a folyóba engedték koszorúikat. A vezető az lett, akinek a koszorúja a legmesszebb úszott a folyóban, ruházata a férfi harcoséra emlékeztetett, volt fakardja is (Стойнев 1994).

számos olyan elemet találunk, amelyek az esküvő szertartásait imitálják: a Lázár-leányok menyecskeruhát vagy menyasszonyi ékszereket viseltek, a dalokban sok szerelmi és házassági motívum jelent meg, bizonyos helyeken a kumica vőlegény szerepét játszotta, míg egy 8-10 éves kislányt menyasszonynak öltöztettek be¹⁸. Megfigyelhető a termékenység szimbolikája is – ilyen a szántóföldek és a porták körbejárása, a liszt és a tojás ajándékozása, a virágok sokasága (a szertartásról részletesebben vö. Маринов 1994; Стойнев 1994; Попов 1994; Николова 2015).

A magyar területen a leányok beavatási szokásai szerényebbek voltak és kisebb rituális súllyal bírtak, gyakran a fiatal férfiak beavatási rítusainak és ünnepeinek részeként jelentek meg. A szigorú erkölcsi követelmények, amelyek szabályozták a leányok viselkedését, nem adtak lehetőséget szabadabb kifejeződésre, de ennek ellenére megfigyelhető néhány jellemző momentum: a 14. évüket betöltött leányok Húsvét körül már leányruhát vettek fel, idősebb leányokat hívtak meg vendégségbe, illetve tagjai lettek a leányközösségeknek, amelyeket leánybandának vagy leánycégérnek hívtak. Ezzel jogot nyertek arra, hogy főnökba járjanak, és részt vegyenek a fiatal férfiak által szervezett mulatságokon, bálokon, táncokon. A leánycsapatok szervezésénél figyelembe vették a társadalmi, nemzetiségi és vallási különbségeket is – a módosabb családból származó leányok külön csapatot alkottak, illetve a katolikusok és a protestánsok is külön csoportba szerveződtek. Ezek a leánybandák fontos szerepet játszottak az esküvői szokásokban és egyes naptári ünnepekkor is, például a Pünkösdi királynéjárás alkalmával, amelyek szintén kapcsolódtak a termékenységhez. Bizonyos helyeken a leánybandáknak vezetőjük is volt, amelyet vagy választottak, vagy a legszebb, esetleg a leggazdagabb leány kapta meg a tisztséget (Dömötör 1964; Orthutay 1977–1983; Tátrai 2002).

A bolgár és a magyar leányszokások közös vonása a kapcsolat a tavaszi ünnepciklussal és a termékenységgel, a leánycsapatok szervezése,

¹⁸ Hasonló elemek a férfiak beavatásán is megjelentek, ott a fiúk öltöztek be menyasszonynak és vőlegénynek (Стойнев 1994).

illetve ezen csoportok szerepe az esküvői szertartásban. A leány státusza lényegét tekintve átmeneti és csak rövid időre szól, ebben az időszakban kellett felkészülnie a feleség, háziasszony és anya szerepére. És amíg a népi elképzelések szerint a leánynak szépnek, jól öltözöttnek, de emellett tisztességesnek, szerénynek és dolgosnak kellett lennie, addig az asszonytól azt várták, hogy legyen dolgos és takarékos, vigye a háztartást és tartsa össze a családot, hallgasson a férjére, és ne legyen hiú vagy büszke (Стойнев 1994). Az átmeneti rítusoknak az a céljuk, hogy a leány hivatalosan, a közösség előtt is bizonyítsa ezeket a képességeket (amelyekre egyébként kisgyermekkorától nevelték). A leány státusza emellett relatív szabadsággal is járt. Ez az átmeneti, bizonytalan, éppen ezért veszélyes állapot számos népmesében is megjelenik, amelyeknek szereplői a házasulandó korban lévő leányok (a meséről, mint beavatási aktusról vö. Boldizsár 2005).

Anyag és módszer

A jelen tanulmány a leány alakját elemzi a bolgár és a magyar tündérmesékben (az Aarne–Thompson (1961) katalógus szerint az AaTh 300-tól 749-ig terjedő mesemotívumok), illetve a novellamesékben (850-től 999-ig). A mesék fő motívumait összehasonlító módszertannal vizsgáljuk, hogy feltárjuk a magyar és bolgár mesék közös és eltérő elemeit, amelyek a házasulandó korban lévő nőkkel kapcsolatosak. A kutatáshoz a következő anyagokat használtuk fel:

a) a bolgár népmesék és motívumok forrása a bolgár népmese-katalógus (*Български фолклорни приказки – Каталог*, Даскалова-Перковска – Добрева – Коцева – Мицева 1994) és két gyűjteményes népmese-kötetet (*Българско народно творчество*, 9. és 10. kötet, Каралийчев – Вълчев 1963; Диников – Стойкова 1963);

b) a magyar népmesékhez a bukovinai székelyek és a moldvai csángók anyagait használtuk fel: *Kakasdi népmesék*¹⁹ (Dégh 1955); *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések* (Hegedűs 1951), illetve eddig még

¹⁹ A kötetben Palkó Józsefné Zaicz Zsuzsánna (1880–1962) bukovinai székely mesemondó meséi szerepelnek, a Hegedűs-archívumban is találunk tőle meséket (Menyhárt 2011b).

nem publikált mesék Hegedűs Lajos hangarchívumából (az archívum jellemzőiről vö. Horváth 2007; Menyhárt 2011a; 2001b). A magyar meséket azért korlátoztuk e két népcsoportra, mert Moldova és Bukovina képezik a magyar etnikai terület legkeletibb részét, és az ott élők közvetlen kapcsolatban voltak a balkáni népekkel (románokkal és bolgárokkal), így a mesékben található közös és eltérő motívumok pontosabban határozhatók meg, és vizsgálható a motívumok kölcsönös átvétele is.

A leány a mesékben – összehasonlító elemzés

A leány alakját négy aspektusban mutatjuk be: 1) a leány a „hétköznapi életben”; 2) a leány a családban: konfliktusok és megoldások; 3) a leány átalakulásai és 4) a leány és a bűvös vőlegény.

1. A leány hétköznapi alakja a jelen értelmezésben azokat a tulajdonságokat és képességeket jelenti, amelyeket nemcsak a mesehősnők számára tartottak kívánatosnak, hanem az egyszerű, eladósorban lévő leányoknál is. Ilyen a szorgalom, ész, talpraesettség, jóság, tisztesség vagy bátorság.

1.1 A lusta/rest leány. Ez a motívum nagyon elterjedt mind a bolgár, mind a magyar mesékben (AaTh 900-904). A leányt a szülei, különösen az anyja, nem tanította meg dolgozni, egész nap a tűzhely mellett üldögél, a szülei odébb viszik, ha fázik vagy melege van, és kanállal etetik. Ennek ellenére akad egy férfi, aki feleségül kéri, és az ő feladata átnevelni a leányt. Ez drasztikus módszerekkel, veréssel vagy éheztetéssel történik, de eredményeként a lusta leányból dolgozó és gondos feleség lesz. Érdekes momentum a szülőkhöz való viszony – a bolgár változatban a vő az anyát megbünteti, az átneveléssel egyetértő apát pedig megjutalmazza. Az anya felelősségének kérdésével egy látszólag nagyon különböző magyar mesevariánsban is találkozunk, ahol az elkényeztetett leány meghal, mielőtt férjhez mehetett volna. A pokolban az anyjára vár, hogy bosszút állhasson a rossz nevelésért (mesélő Palkó Józsefné, Dégh 1955). Ez a motívum két szempontból is értelmezhető – pszichológiai aspektusból látszik a szülők (főleg az anya) képtelensége arra, hogy helyesen felmérje gyermeke életkori szükségleteit, másrészt mu-

tatja a falusi társadalom kollektív félelmét és megvetését azon egyedekkel szemben, akik nem segítik a családjukat és a tágabb közösséget. A leány az ilyen típusú mesékben passzív áldozata a szülei nevelésének, illetve a férjének is, aki tűr és alkalmazkodik az aktuális helyzethez, nem fejezi ki akaratát, és nem hat a cselekményre. Az átnevelés motívumának egy változata a vad leány esete is (aki végül jónak és megfelelően neveltnek bizonyul), illetve a „leány makacsságból házasodik” vagy a makrancos asszony típusa is.

1.2 Az okos leány. A hagyományos társadalmakban a leányoknak nem kellett nagyon tanulniuk lenniük, viszont rendelkezniük kellett elegendő józanésszel, hogy meg tudjanak birkózni azzal a sok feladattal, ami rájuk várt. A különösen okos és mindenkin átlátó leány éppen az eszével hívja fel magára a király (bíró, vagy más előkelő, tanult férfi) figyelmét, és nyeri el végül szerelmét (AaTh 875). A mese következő kulcsmomentuma, hogy a már feleséggé vált leánynak nincs joga beleavatkozni a férje dolgaiba és igazságot szolgáltatni helyette, de mivel a hősnő nem tarja be ezt a szabályt, férje elkergeti otthonról. A végkifejlet megint a leány eszességét bizonyítja: miután engedélyt kap, hogy magával vigye a számára legkedvesebb dolgot, ő a férjét viszi el, aki a végén egyenrangúként ismeri el. A mese bolgár és magyar változatai nagyon közel állnak egymáshoz, gyakran a kérdések, amelyekre a leánynak válaszolnia kell, hasonlóak, illetve a mód is ugyanaz, ahogy a hősnőnek meg kell jelennie a király előtt (se nem meztelenül, se nem felöltözve, sem gyalog, sem lovon, hozzon is ajándékot, meg nem is stb.).

1.3 A bátor leány. Ez a motívum nem jelenik meg önállóan, a leányok bátorsága és a talpraesettsége a mese cselekményén keresztül érvényesül (AaTh 956B; 706). Az örökbefogadott vagy vérszerinti leány egyedül marad otthon vagy egy malomban (Tizenkét rabló c. mese), tudomást szerez arról, hogy rablók akarják kifosztani szülei birtokát, amit ő bátorságával és ügyességével megakadályoz. A szövevényes cselekmény folytatódik: a rablók közül csak a bandavezér marad életben, aki újabb kelepécét állít a leánynak, magát kérőként állítva be. A leány újra megmenekül és visszatér szüleihez. Ez a mese mind a bolgároknál, mind a vizsgált magyar népcsoportoknál is megtalálható, Dégh

Linda (1955) tipikusan keleti meseként határozza meg, amely nem véletlenül népszerű a bukovinai és moldvai magyaroknál. Számos elem – mint a hordóban rejtőző rablók és leforrázásuk forró olajjal az 1001 éjszaka meséiből is ismerős. Az a felvétel, amelyet Hegedűs Lajos rögzített Palkó Józsefné elbeszélésében a mesélés dinamikájával mind a mai napig rabul ejti a hallgatókat.

1.4 Hűség, ártatlanság, jóság. Ezek az erények minden házasulandó korban lévő fiatal nő számára kívánatosak, nem véletlenül találkozunk velük a mesei folklórban is. Az ártatlanul bevádolt leány motívuma (AaTh 883A), szenvedései és az igazság feltárása sok bolgár népmesében elő fordul, a bolgárok pedig azt tartották, hogy nagy bűn ártatlan leányról valótlan, a jó hírének ártó pletykát terjeszteni. Hasonló elemeket a magyar népmesékben is találunk, idetartoznak a hűséges feleségről szóló motívumok is (AaTh 881). A hűséges feleség, bár mellékszál a cselekményben, abban a bukovinai székely eredetű történetben is szerepel, amely bizonyosan balkáni forrásból származik, címe a Törökországba ment ember²⁰. A jóság, a bajba kerültek segítése szintén kívánatosnak számító tulajdonság a leányok számára, amely ugyan gyakran fordul elő a mesékben, azonban ritkán mozgatója a cselekménynek. Ilyen eset az „Aranyleány” c. bolgár népmese (a Holle anyó-motívum változata – AaTh 480), ahol a mostohaleány megeteti az erdőben lakó anyóka állatkáit és nyakláncot köt a nyakukba, vagy ennek magyar változata, a Szorgalmas és a rest leány című mese, ahol a jó leány mindenkinek segít, aki kéri (gyümölcsfa, kemence, állat). Mindkét esetben a hősnő elnyeri méltó jutalmát.

A tanulmány elején szó esett arról, hogy mindkét nép többre értékelte a fiúgyermeket. Ezzel ellentétben áll A leány többet ér a fiúnál c. bolgár népmese (AaTh 875), amelyből kiderül, hogy egy leány lehet dolgosabb, talpraesettebb és bátrabb, mint a fiú, bár ehhez be kell öltöznie férfiruhába.

2. A leány a családban – konfliktusok és megoldások. A leány kapcsolata és viszonyulása a rokonaihoz az egyik leggyakoribb motívum a

²⁰ A bűne elől Törökországba szökött ember 20 év után tér haza, a felesége végig hűséges volt hozzá és egyedül nevelte fel gyermeküket (vö. Dégh 1955).

népmesékben, a családi problémák pedig nemcsak a novellamesékben vannak jelen, hanem a tündérmeséken keresztül a fantasztikum szférájára is áttérjednek.

2.1 Konfliktusok a szülőkkel (anya, apa, mostoha). A népmesékben viszonylag ritka az édesanya és leánya közötti konfliktus (a fent már vázolt eseteket leszámítva). Egy bolgár népmesében az édesanya megirigyli leánya szépségét, ez a mese azonban főbb vonalakban a Hófehérke típust ismétli (AaTh 709/1). Másik, erősen abszurd motívum a kannibál szülők esete, aki a nyomorúság és szegénység miatt akarják megenni gyermekeiket (AaTh 313). Ezek a motívumok azonban sokkal gyakoribbak akkor, amikor anya helyett a mostoha szerepel a mesében, aki kivétel nélkül negatív szereplőként jelenik meg a meseszövegekben. Az apa az esetek többségében döntéshozó és igazságot osztó szerepben szerepel a mesékben, de egyes esetekben kifejezetten ártó is lehet. Az apa az, aki elviszi és otthagya gyermekeit az erdőben (erről az apai jogról vö. Пшон 1995), bár erre gyakran a mostoha veszi rá. Mind a magyar, mind a bolgár anyagban előfordul az a motívum, amikor az apa feleségül akarja venni a leányát, vagy nem engedi meg neki, hogy férjhez menjen (AaTh 510B, 706C; a motívumok pszichológiai értelmezéséről vö. Franz 1995). A mesék befejező részében a leány már menyasszonyként igyekszik elnyerni apja beleegyezését és áldását (minden lelki zavar ellenére az apai áldás kulcsfontosságú momentum a termékenység és jólét biztosítása szempontjából, e nélkül az ifjú pár jövője is veszélybe kerülhet, illetve az apai tekintélyt a mesék sem kérdőjelezzik meg).

A konfliktusok, amelyek az új asszony megjelenésével kapcsolatosok, aki formálisan anyaszerepet tölt be, nagyon gyakoriak a népmesékben (AaTh 480). A mostohaanya mindig rendkívül negatívan viszonyul a férj előző házasságából maradt gyermekek iránt, legyenek azok leányok vagy fiúk, igyekszik elpusztítani vagy legalább elkergetni őket a háztól (amivel gyakorlatilag halálra ítéli őket), megoldhatatlan feladatokat ad nekik (a leánynak fekete gyapjút kell mosnia, amíg fehér nem lesz; vagy leküldi a kútba, hogy keresse meg az orsót). Nem véletlen, hogy a bolgárok azt tartották, ha egy gyermek elveszíti az apját, akkor félárva lesz, de ha az édesanyját veszíti el, akkor teljesen árvának

számít (Маринов 1994). A mesékben az árva leány azonban kiválóan megbirkózik a feladatokkal, és kiállja a próbákat, köszönhetően jó neveltetésének, szorgalmának, alázatosságának és talpraesettségének. A leány mindig kedves és odaadó, pl. az „Aranyleány” c. bolgár mesében, illetve magyar változatában, ahol kitakarítja a hat szobát, de nem megy be a hetedikbe („A szerény és a rest leány”, Hegedűs 1951); illetve elég okos, hogy becsapja a vámpírt a malomban – bolgár népmese. Az árván maradt leány mindig elnyeri jutalmát, a gazdagságot vagy a vágyott házasságot (pl. a királyfival). A mese fontos szereplője a mostoha édesleánya is, aki nem tudja, nem akarja végrehajtani a feladatokat, ezért büntetést kap. Bizonyos értelemben a büntetés a mostohát is eléri, de nem közvetlenül, hanem a leányán keresztül. A konfliktusok békés rendezésének lehetősége, illetve a megbocsátás motívuma teljesen hiányzik a mesékből.

2.2 A leány és testvérei. Egészét tekintve a leány és fivérei közötti viszony pozitívnak tekinthető, míg a leánytestvérek közötti kapcsolatok inkább ambivalensek. A testvérként kezelt hajadon leány motívumát Propp is vizsgálja (Прон 1995), bár az ő értelmezése tágabb. A nővér, az egyedüli leánytestvér a sok fiú között szintén gyakori motívum – a leány lehet édestestvér, vagy egy olyan lány, akit az erdőben lakó fivérek testvérükké fogadnak. Áldozata lehet a körülményeknek vagy valamely irigy nőrokonának, át kell mennie számos megpróbáltatáson, hogy megmentse saját magát vagy elvarázsolt fivéreit (AaTh 451). A testvérek közötti szeretet az egyik motívuma a Cerceruska (bolgárul Szarvas fivér – *Братче-еленче*; a Hegedűs-archívumban *Őzöcske/Őztestvér* címen szerepel) c. mesének (AaTh 450), a magyar változatban két leánytestvér, a bolgárban nővér és öccse szerepel, és a fiatalabb testvér változik őzzé/szarvassá. A mesék szerkezete gyakorlatilag azonos, bár a konfliktus több irányba fejlődik, és számos más motívumot is tartalmaz. Az őzzé változott testvér hol védelemre szorul, hol pedig figyelmeztető, óvó szerepet tölt be, visszaváltozása emberré a mese befejező részének elemeként következik be, miután nővére leküzdötte a megpróbáltatásokat.

A leány ritkán, de negatív szereplő is lehet, mint a Hűtlen nővér c. bolgár mesében, ahol a hősnő beleszeret egy ellenséges férfibe²¹ vagy sárkányba,²² és arra törekszik, hogy fivére halálát okozza (AaTh 310). A két nővér közötti rivalizálás szintén megtalálható a két nép meséiben, az egyik vagy a két idősebb nővér megirigyli a fiatalabbik szépségét, kiszúrják a szemét, elkergetik a kérését stb. (vö. A bűvös virág, AaTh 425C).

2.3 A leány és rokonsága. A tágabb családba tartozó rokonokkal való konfliktus motívuma ritkábban fordul elő. A novellamesékben az após/anyós és a meny közötti problémákat részletesen mutatják be, de ez nem témája a jelen tanulmánynak. A hajadon leány kapcsolatban áll a sógornővel vagy a jövődöbeli anyósával, és ez gyakran konfliktusok forrása – az irigység és a féltékenység a hősnő megöléséhez vagy megcsónkításához vezet, mint a Gyöngyöt síró, rózsát nevető leány c. mesében (AaTh 533; 403A), amely bolgár változatban (*Усмивка-трендафил, сълзи-маргарит*) és Palkó Józsefné repertoárjában is megtalálható (*Hercegkirályküsasszony*). A cselekmény szinte azonos, a különleges képességekkel rendelkező leányt jövődöbeli anyósa vagy sógornője megvakítja, majd bedobja a folyóba, azonban a Palkóné által mesélt változatban hiányzik az az elem, hogy a leány mosolygásával rózsát, sírásával gyöngyöt fakaszt, a hősnő ugyan különösen szép, de nincsenek csodálatos képességei (Dégh 1955).

A Hegedűs-archívumban (1951) található egy másik mese is, ahol a leány a tágabb család tagjával kerül konfliktusba – a gonosz koma akarja elveszejteni a keresztfiát és annak leányát (mesélő Janku József). A

²¹ A férfi elnevezése *арапин*, jelentése szó szerint arab férfi, de a népmesékben és dalokban állandó jelzője a fekete szín, vagyis inkább afrikai, fekete emberre használták. A népköltészetben ez a szereplő mindig ellenséges, nemcsak katonai, hanem vallási szempontból is (muszlim), akit a „fehér”, keresztény harcosnak le kell győznie.

²² Sárkány – ebben a kontextusban a *змея* sárkány szerepel, ez a mitológiai lény a bolgár folklórban ambivalens szerepet tölt be, leányokat rabol, de megvédi az általa patronált falut a jégveréstől. Képes alakot váltani, a kiszemelt leánynak pl. emberként jelenik meg, többször meglátogatja, mielőtt elrabolná (Маринов 1994).

leány bátorságának köszönhetően a gonosz koma a saját leányát sűti meg a sütőben, ami a Jancsi és Juliska c. meséből ismert motívum. Érdekes a modern elemek megjelenése az elbeszélésben – a szomszédok kihívják a rendőrséget, a komát letartóztatják stb. – ez a tény jól jellemzi a mesealkotás folyamatát, illetve a szöveg adaptálását az új körülményekhez.

3. A leány átalakulásai. A metamorfózis (bűvös átalakulás) gyakori elem a mesékben és a tündérmesék cselekményének egyik alapkomponense is. Több típusa ismeretes.

3.1 Állatok alakulnak át leánnyá – (1) gyermektelen asszonyok gyermekre vágnak, de imáikban nem mondják meg konkrétan mit szeretnének, ezért embergyerek helyett állatkölyköket kapnak (madarat, kecskét, malacot stb.), amelyek azonban képesek levetni az állatbőrt és leánnyá változni (általában az esküvőjük után maradnak véglegesen emberek). (2) A legény kígyót, teknőst vagy békát vesz feleségül, amely azután fiatal menyecskévé alakul. Közös elem az állati bőr elégetése, amely arra kényszeríti a menyecskét, hogy örökké ember és annak a férfinak a felesége maradjon, aki harcolt érte (ATh 402, 409).

3.2 Nem anyától született leány – ebben az esetben tárgyak változnak át leánnyá vagy a leány egy tárgyból (pl. dióból) bújik elő (a gyermektelenség motívuma általában itt is jelen van). A leányok mészből, mosófából lesznek, vagy almából, virágból lépnek ki. Az „Almából lett leány” (*Геродена мома*) c. bolgár mesében (AaTh 408) a cselekmény nagyon összetett, a leány több átalakuláson esik át, aranyhallá, almafává, fadarabbá, majd újra leánnyá alakul, amíg ki nem derül az igazság, és a királyfi elveszi feleségül. Ez a mese minimális különbségekkel megtalálható a magyar anyagban is, jelen van a cigányasszony is, aki el akarja veszejteni a leányt, hogy a helyére álljon (Динеков–Стойкова 1963; Dégh 1955; Hegedűs 1951).

3.3 A biológiai nem cseréje – a királyné fiú helyett leányt szül, akit félelmében fiúként nevel (AaTh 514), a mese végén egy kígyó elátkozza a leányt, aki így örökre férfi marad. A nemváltás másik típusában a katona-leány motívumát találjuk – a leány önként helyettesíti apját a háborúban (AaTh 884B) vagy rákényszerül arra, hogy férfiruhát húzzon (AaTh 425K, 883C). Miután megnyeri a csatát vagy kideríti az

igazságot, a leány újra önmaga lehet, és férjhez tud menni (itt a nem cseréje csak látszólagos és időleges).

3.4 Élet és halál között – ez a témakör a vámpírhittel²³ kapcsolatos motívumokat tartalmaz. A leány, akit élve temettek el, életre kelti azt a férfit, akinek a halálát okozta, majd együtt él vele a sírban. Miután kiássák őket, folytatják az életüket, mint a hétköznapi emberek (AaTh 612B). Ez a mesemotívum csak a bolgár anyagban fordul elő, a magyarban nem találtunk hasonlót.

4. A leány és a bűvös kérő. Ezekben a mesékben közös elem, hogy a leány megőrzi eredeti, átmeneti állapotát – férjhez megy ugyan, de addig leány marad, amíg nem teljesíti a feltételeket, vagy nem állja ki a próbákat, hogy végre megvalósuljon a házasság, és a leányból feleség és anya lehessen. A hősnő önként vagy kényszerből feleségül megy egy állati, illetve félelmetes külsővel rendelkező férfihez, aki sárkány, kígyó, sólyom, disznó, vámpír vagy halott alakjában jelenik meg. Az esküvő után derül ki, hogy a férj le tudja vetni az állatbőrt és emberré tud változni, a türelmetlen feleség azonban elégeti azt, ezért hosszasan kell bűnhődnie (Ámor és Pszükhé motívum). Testét abroncsok szorítják, ezért nem tudja megszülni gyermekét, amíg a férje le nem veszi róla az abroncsokat. Más változatban a nő hosszú, szenvedésekkel és megpróbáltatásokkal teli utat tesz meg, amíg újra megtalálja a férjét. Az állatbőr elégetése a női és férfi meseszereplők esetében egészen más végkifejeletet hordoz: amíg a nőt maradásra kényszeríti, vagyis konzerválja a feleség és anya szerepet, addig a férj állatbőrének megsemmisítése pontosan az ellenkezőjét váltja ki – a nő időlegesen elveszíti párját, és csak számos próba után nyerheti el újra szerelmét. Az, ami a férfi szereplőnek megengedett, a nőnek meg van tiltva. Ezek a mesék rendkívül szövevényes cselekménysorral rendelkeznek, nagyon hosszúak (akár egy órát is igénybe vehet az elmesélésük), ezáltal lehetőséget adnak a mesélőknek az egyéni elemek beépítésére, akik az egyik szituációt hosszasan írhatják le, vagy lerövidíthetik azt a motívumot, amelyet nem

²³ A bolgár néphit szerint a vámpírrá vált férj képes éjjelenként látogatni a feleségét, akár gyermekeik is szülehetnek, ehhez hasonló történeteket a Hege-dűs-archívumban is találunk (vö. Menyhárt 2015).

kedvelnek (vö. Dégh 1955). A bolgár és a magyar meseanyag nagyon hasonló, a magyar mesékben a kérő disznó vagy kígyó alakjában jelenik meg, míg a bolgároknak fantasztikusabb alakot ölt (sárkány, vámpír vagy halott). A halott (vámpír vagy ördög) mint potenciális kérő más mesékben is előfordul, ahol azonban hiányzik a boldog házasság végkifejlete. Egy bolgár népmesében (AaTh 336A) a leány alig tud megmenekülni vámpírrá vált kérőjétől, egy bukovinai székely mesében pedig a leányt (később feleségként és anyaként) hét éven keresztül üldözi ördög kérője, a végén nem is sikerül tőle megszabadulnia, így férje és fia egyedül maradnak (Dégh 1955).

Összefoglalás

A jelen írásban a leány alakjának alapvető vonásait mutattuk be a bolgár és a magyar népmesei motívumok alapján. A mesék azoknak a társadalmi és erkölcsi elvárásoknak a tükröként funkcionálnak, amelyeket a hagyományos paraszti társadalom a házasulandó korban lévő leányok elé állított, akiknek bizonyítaniuk kellett, hogy jó feleség, anya és háziasszony lesz belőlük. Azok a megpróbáltatások, amelyeknek a leány ki van téve, néhány mesében kifejezetten kegyetlenek. Feltehető, hogy ez a régi beavatási szertartások leképeződése, amelyeknek célja nemcsak integrálni az egyént egy másik társadalmi csoportba, hanem teljesen megváltoztatni a személyiségét. A beavatás értelmezése, mint időszakos átmenet a túlvilágba, a bolgár ünnepi szokásoknál is megfigyelhető. A leányok beavatási szertartása a tavaszi ünnepciklusra esett, éppen a Jézus által feltámasztott Lázár napjára, a résztvevők elnevezése is Lázár-leány (*лазарки*), míg a paraszti esküvői szertartáson a halál és a házasság gyakran ekvivalens fogalmak, a leány meghal, hogy feleségként támadjon fel (Гарнизов 1991), a sikeres, termékeny házasság pedig az a cél, amit a leánynak el kell érnie.

Másrészről a mesék pontosan leírják azokat a családi konfliktusokat, amelyeknek valószínűleg a mesélők is szemtanúi vagy résztvevői voltak, a népmesékben pedig adott a lehetőség, hogy az ártatlanul szenvedők elégtételt és igazságot kapjanak.

A tanulmány egyik felvetése a bolgár és a magyar népmesék közös elemeinek kérdése volt. A vizsgálat során számos közös motívumra derült fény, amelyek köszönhetők egyrészt a közös európai kulturális kontextusnak, másrészt a moldvai és bukovinai magyarság folklórára gyakorolt balkáni hatásnak, amely jól látható a *12 rabló* vagy a *Törökországba ment ember* c. mesékben (Hegedűs-archívum). Fontos tényező még a különböző gyűjteményes mesekötetek hatása is, nagyon sok mese már nem csak szóbeli, hanem nyomtatott források útján is terjedt, a falusi mesemondók pedig sajátjukként értelmezték és adták elő (vö. Dégh 1955).

Irodalom

- Диневков, П. – Стойкова, С. 1963, *Българско народно творчество* том 10. София: Български писател. [БНТ 9.]
- Каралийчев, А. – Вълчев, В. 1963, *Българско народно творчество*. том 9. София: Български писател. [БНТ 10.]
- Буркхарт, Д. 1983, Аспекти на женското начало в българските вълшебни приказки и приказките за животни. *Български Фолклор* IX. 2. 34–44.
- Гарнизов, В. 1991, „Смърт = сватба”. *Проблеми на българския фолклор*. т. 8. *Българският фолклор в славянската и балканската традиция*, 247–252.
- Даскалова-Перковска, Л. – Добрева, Д. – Коцева, Й. – Мицева, Е. 1994, *Български народни приказки. Каталог*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Кирилова, А. – Милтенова, А. 1993, *Колелото на живота. Народни вярвания и християнска нравственост в семейството*. София: Издателство Св. Георги Победоносец.
- Коцева, Й. 1977, Изолацията в българските вълшебни приказки. *Проблеми на българския фолклор* т. 3. *Фолклор и общество*. София: Издателство на БАН, 133–143.
- Коцева, Й. 1983, Забраната и метаморфозата във вълшебните приказки. In: *Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на акад. Петър Диневков*. София: Издателство на БАН, 404–409.
- Кузманова, В. 1975, Персонажът, свързан със задаването на трудни задачи и българските вълшебни приказки. *ИЕИМ*, кн. 16. 337–359.
- Маринов, Д. 1994, *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: Издателство на БАН.

- Николова, Н. 2015, Лазаровден и цветята в езиковата картина и традиционната култура на българина. В: Дудаш, М. – Менхарт, К. – Няголова, Н. (ред.): *Научни перспективи на съвременната българистика*. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum – ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék – Kecskeméti Bolgár Önkormányzat, 209–216.
- Попов, В. 1994, Историческите корени на два типа народни игри. В: Попов Р. (ред.) *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. т. 2. София: Клуб 90, 170–226.
- Проп, В. Я. 1995, *Исторически корени на вълшебната приказка*. София: Прозорец.
- Стойнев, А. 1994, *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София: 7М+Логис.
- Aarne, A.–Thompson, S. 1961, *The Types of the Folktale*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Birkhäuser, S. 1977, *Die Mutter im Märchen*. Stuttgart: Bonz.
- Boldizsár I. 2004, *Mesepoétika*. Akadémiai Kiadó: Budapest.
- Boldizsár I. 2005, A mese mint beavatás. *Pannonhalmi Szemle*, 2005/4, 60-68.
- Boldizsár I. 2008, Tündérek a néphagyományban és a mesékben. *Ökotáj* 1. <http://epa.oszk.hu/00000/00005/00025/ot39-14.htm>
- Dégh L. 1955, *Kakasdi népmesék I-II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dömötör T. 1964, *Naptári ünnepek – népi színjátás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Franz, M. von 1995, *Női mesealakok*. Budapest: Európa.
- Genep, A. van 2007, *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan, Budapest.
- Hegedűs L. 1952, *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- Horváth V. 2008, A Hegedűs-archívum (1942–1962) feldolgozásának alapelvei. In: Zelliger E. (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi konferencia előadásai*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 270–276.
- Menyhárt K. 2011a, A tündérmesék prozódíája fonetikai és folklorisztikai szemszögből. In: Balázs G.–Veszelszki Á. (szerk.): *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 274–280.
- Menyhárt K. 2011b, Régi mesék prozódíája: Palkó Józsefné meséi. *Beszédkutatás 2011*. 83–95.
- Menyhárt K. 2015, „Babonás” történetek a 60 évvel ezelőtti Magyarországon. In: Lukács I. (szerk.): *Tanulmánykötet Milosevits Péter tiszteletére*. Budapest: ELTE Szláv Filológiai Tanszék, 143–154.

- Solymossy S. 1991, *A „vasorrú bába” és mitikus rokonai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Orthutay Gy. (főszerk.) 1977–1982, *Magyar néprajzi lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pócs É. 1991, *Tündérek, démonok és boszorkányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tátrai Zs. 2002, „Addig élem világomat, míg szél fújja pántlikámat.” In: Hoppál M. (szerk.): *Elbeszélés és emlékezet*. Budapest: Osiris.

Abstract

The aim of the of the present paper is the image of the girl in pre-marital age (between 15 and 22 years) in the context of Bulgarian and Hungarian folk tales. They are being investigated the main types the image of the girls, the different motives in the tales and the ordeals through which the heroines pass. The purpose of the study is on the one hand the deeper exploration on the ideas for the young woman in pre-marital age in the Bulgarian and Hungarian folklore, and in other hand – describing common and different features and motives in the fabulous folklore of the both nations.

Резюме

Тема на настоящата статия е образът на девойката в предбрачна възраст (периода от 15 до 22 години) през призмата на българските и унгарските народни приказки. Разглеждат се основните типове на образа на девойката, различните мотиви и изпитания, през които минават героините. Целта на изследването е от една страна да допринесе за по-дълбокото опознаване на предствата за младата жена в предбрачна възраст в българския и унгарския фолклор, а от друга страна цел е описването на общите и различните черти и мотиви в приказния фолклор на двата народа.